

Merten elämistä ja niiden hirviöllistämisen historiasta

Otto Latva: *Merihirviöt – merenneidosta mustekalaan*. John Nurmisen Säätiö 2019.

Merikirjallisuuteen erikoistunut John Nurmisen Säätiö on julkaisut kulttuurihistorioitsija Otto Latvan kirjoittaman *Merihirviöt*-teoksen, joka jäsentää käsityksiä merihirviöistä antiikin ajoista aina 1800- ja 1900-lukujen vaihteeseen asti. Hieno teos kertoo myös valta-meristä ja niiden elämistä, mutta samalla ehkä vielä enemmän kulttuurihistoriasta ja luonnonhistoriallisen tutkimuksen kehitymisestä.

Myyttisissä kertomuksissa merenalaiseen maailmaan on sijoitettu asumaan jopa ihmisen kaltaisia olentoja, mutta merten aalloissa vaani myös monenlaisia hirviöitä, joita varhaiset merenkävijät joutui-

vat varomaan, sillä hirviömäisten olentojen uskottiin olevan vihamielisiä ihmisiä kohtaan. Kuitenkin merten luontoa on jo varhain käytetty hyväksi monipuolisesti. Kalat, valaat, hylkeet, mursut, simpukat ja äyriäiset ovat olleet ihmisille tarpeellisia ruokana ja erilaisten hyödykkeiden raaka-aineina. Lopulta merihirviöt alkoivat saada luonnollisia selityksiä, kun merten luonnosta tuli 1700-luvun hyödyn aikakaudella taloudellisesti yhä tärkeämpi.

Merihirviöiden ja niiden hirviöllistämisen tutkimus on kulttuuriperinteen tutkimusta, sillä hirviöihin liittyvä perinne kertoo asenteistamme ja suhtautumisestamme luontoon ja luonnontieteellisen tutkimuksen varhaisista vaiheista. Hirviöt tarinat kuuluvat yhteiseen kollektiiviseen muistiimme. Jopa antiikin aikaiset tai keskiaikaiset käsitykset ovat vaikuttaneet luonnonhistorioitsijoiden käsityksiin vielä 1800-luvulla, vaikka silloin olisi jo ollut mahdollista selittää merillä havaittujen ilmiöitä myös tutkimustiedolla.

Kirjan nimessä korostuvat merihirviöt, mutta sen aihepiiri on paljon laajempi ja käsittää myös merten eläinten luonnonhistoriaa. Ruotsalainen luonnonutkija Carl von Linné julkaisi *Systema naturae* -teoksensa 1700-luvun alussa, minkä seurauksena myös merten eläinten luokittelu pääsi hyvään alkuun. Erikosen näköisiä, värikäitä kaloja, äyriäisiä, nilviäisiä, onteloeläimiä ja piikkinahkaisia kuvattiin kirjoissa hämmästyttävän tarkkoine kuvineen sitä mukaa, kun niitä löydettiin eksoottisille merille suuntautuneilla tutkimusmatkoilla. Todellisuudessa esimerkiksi koralliriuttojen ja merensyvänteiden eläimet ovat hyvin mielikuvituksellisen näköisiä, ja ne ihmetyttävät myös nykyajan ihmisiä erikoisilla muodoillaan ja väreillään.

Myyttinen merihirviö Kraken tarkentui jättiläiskalmariksi

Teoksen kirjoittaja on väitöskirjansa (2019) tutkinut jättiläiskalmariden ja ihmisen suhdetta sekä näiden valtavan suurten, merten syvyyksissä elävien nilviäisten

hirviöllistämisen eli hirviöiksi kuvaamisen historiaa länsimaaisessa kulttuurissa 1760-luvulta aina 1890-luvulle. Hän osoitti väitöksessään että suurikokoiset kalmarit eivät ole merihirviöinä erityisen vanha ilmiö, vaan tiedemiehet alkoivat kuvata niitä vaarallisina ja verenhimoisina vasta 1800-luvun lopulla, ja silloin ne saivat paljon huomiota myös sanomalehdissä.

Jo 1700-luvun valistuksen ajalta asti luonnontutkijat olivat pyrkineet jäsentämään luontoa ja sijoittamaan luontokappaleita systemaattiseen järjestelmään. Merihirviötä selitettiin jo tunnettujen eläinlajien havaintoina, mutta samalla myös myyttiset hirviömäisyydet saattoivat siirtyä näiden lajien ominaisuuksiksi. Aikaisemmin hirviöiksi oli kuvattu suurikokoisia mustekaloja, mutta kun eläintieteilijät 1800-luvun lopulla tunnistivat suurikokoiset nilviäiset jättiläiskalmareiksi, niihin liitettiin myös kaikki Kraken-merihirviön kauhistuttavat piirteet. Museokokoelmiin keskittyneet luonnohistorioitsijat päättelivät asioita mutta tuntematta oikeastaan ollenkaan näitä merenkulkijoiden kaukaisilla merillä kohtaamia eläimiä.

Koska kalmareilla on hyvin suuret silmät, niiden uskottiin myös mielihalulla nousevan meren syvyyksistä pintaan vain säilytelläkseen uupuneita merenkulkijoita. Sitä vastoin jättiläiskalmarit eivät mitenkään piinanneet purjelaivoilla seilanneita merimiehiä ja kalastajia, vaan he tunsivat kalmarit hyödyllisinä eläiminä ja jopa toivottuina saalina. Kalmareista saatiin paljon lihaa kalanpyydyksiin ja toisaalta riekaleiksi revityistä kalmareista saattoi hyvin päätellä, että jossakin lähistöllä ui kaskeletojeja.

Merenneidot, manaatit ja uteliaat valaat

Merenpinnan alla salaperäisessä maailmassaan eläneet merten ihmismäiset olennot on tunnettu jo ammoisina aikoina. Heistä kerrotaan monissa antiikin ajan Krei-

kan ja Rooman tarustoissa, mutta vastaavia meri-ihmisiä tunnetaan myös Aasian ja Afrikan mytologisista kertomuksista.

Antiikin ajan tutkija ja tietokirjailija Plinius vanhempi kuvasi meri-ihmisiä teoksessaan *Naturalis historia* (noin 77 jaa.), joka levisi laajalle lukemattomina käännöksinä ja oli ahkerassa käytössä vielä 1800-luvulla. Hänen näkemyksensä varmistivat länsimaisten ihmisten käsitykset merenneidoista ja muista meri-ihmisistä aina uuden ajan alkuun asti, mutta eivät merenneidot silloinkaan unohduneet ihmisten mielikuvista. Merenneitoja pidettiin turhamaisina, ja esimerkiksi kirkkotaide muistutti lukutaidotonta kansaa merenneitojen synnillisyydestä, jotta he ymmärtäisivät välttää syntiinlankeemuksen vaaroja. Myös miespuolisia merten ihmisiä tunnettiin, mutta he olivat ominaisuuksiltaan usein pahantahtoisia ja haittasivat merenkulkua aiheuttamalla myrskyjä ja laivojen haaksirikkoja.

Kun merten eläinmaailmaa tunnettiin jo sangen hyvin 1800-luvulla, oppineet merentutkijat alkoivat selittää merenneitoja manaatien ja merilehmien havaintoina, ja nämä merinisäkkäät nimettiin vuonna 1811 eläinсистematiikassa *Sirenia*-sukuun. Samaa nimeä merenneidoista oli käytetty myös antiikin Kreikassa. Manaatteja ja merilehmiä tavataan Karibianmerellä, Amazonin varrella ja Länsi-Afrikan rannikolla, merilehmiä taas Tyyneltä valtamereltä aina Itä-Afrikan rannikolle saakka. Todellisuudessa nämä eläimet eivät selitä kaikkia havaintoja merenneidoista ja muista meri-ihmisistä, joista tunnetaan kertomuksia hyvin pitkältä ajalta ja monista eri kulttuureista.

Suuret valaat ovat varmasti olleet hyvin tuttuja eläimiä jo varhaisimmille eurooppalaisille, sillä niitä saatettiin nähdä meren ulapalla ja joskus myös matalikoille tai rannoille ajautuneina. Varhaisimpia kirjallisia kuvauksia suurista valaista oli Nearchosin teoksessa *Indica* (noin 300 eaa.). Tämä teos ei ole säilynyt, mutta siitä tunnetaan

roomalaisen historioitsijan Arrianoksen kirjoittama jäljitelmä, jossa Nearchos kertoi hirviömäisten valaiden jahdanneen hänen laivaansa Intian valtamerellä.

Nearchos kuvasi, kuinka valaat puhalsivat vettä ilmaan, mikä tietenkin näytti aivan kauhistuttavalta. Merenkulkijoiden ja valaiden kohtaaminen oli varmasti molemmin puolin hämmästyttävää, eivät-hän purjelaivat olleet valaillekaan ennestään tuttuja. Merenkulkijat ymmärsivät valaiden käytöksen uhkaavaksi, mutta valaat todennäköisesti tarkkailivat laivoja vain hyväntahtoisien uteliaina ja kiinnostuneina, tuskin ne edes pitivät näitä meren aalloilla kelluvia laitteita mitenkään vaarallisina.

Merihirviöt kiinnostivat myös sensaatioina

Jo vuosisatoja sitten, purjelaivojen aikaan, raskaassa merenkävijän ammatissa toimineet merimiehet suhtautuivat kaukaisten merten aiemmin tuntemattomiin eläimiin lähinnä käytännöllisesti. Heitä kiinnosti eniten, miten niistä voitiin hyötyä ja kelpasivatko ne esimerkiksi syötäväksi, sillä laivojen miehistönkin piti saada tuoretta ruokaa. Kauhistuttaviksi merten hirviöiksi kuvaaminen jäikin työpöytänsä ääressä maailman luontoa kuvaavien luonnohistorioitsijoiden tehtäväksi. Varsinkin silminnäkijöiden kertomuksen mukaan suurikokoiset eläimet olivat otollisia hirviöllistettäväksi, ja samalla lehdistökin sai sensaatiouutisia kaukomatkoiltaan kotisatamaan seilanneen laivan miehistön urhoollisuudesta.

Merihirviöt ja niitä kuvaavat kauhukertomukset ovat vanha kulttuurinen ilmiö. Hirviötarinoilta on varmasti selitetty monia suurista eläimistä tehtyjä havaintoja. Merenkulkijoiden kertomusten tosinnot kehittyivät vähitellen ja erkaantuivat yhä kauemmaksi alkuperäisestä esikuvastaan, eikä niillä välttämättä edes ollut koskaan todellista esikuvaa luonnossa.

Yksi merkittävimmistä merikäärmehavainnoista tehtiin niinkin myöhään kuin vuonna 1848 pilvi-

senä elokuun päivänä Länsi-Afrikan rannikolla seilanneelta HMS *Daedalus*-sotalaivalta. Valtavan kokoinen merikäärme nosti siellä päätänsä merestä metrin korkeudelle ja ainakin 18 metriä sen varjalosta näkyi meren pinnalla ja jatkui vielä vähän yli 10 metriä pinnan alla. Merikäärme oli aluksen näköpiirissä noin 20 minuuttia, ja havainnosta on julkaistu yksityiskohtainen kuvaus piirroksineen. Tapaus sai tietenkin paljon huomiota ajan mediassa.

Merikäärmeitä oli kuitenkin nähty jo kauan aikaisemmin. Kirjallisuudessa merikäärmeitä oli kuvattu jo satoja vuosia aiemmin, ja niillä tiedetään olevan Lähi-idän ja Välimeren alueen kansanperinteessä laaja myyttinen menneisyys. Esimerkiksi Vanhan testamentin teksteissä mainitaan Lähi-idän mytologioihin perustuva merihirviö Leviathan, jonka ranskalainen taiteilija Gustave Doré visualisoi Raamatun kuvitukseen ja samalla suuren yleisön tietoisuuteen hyvin vaikuttavalla puupiirroksellaan vuonna 1865.

Kun vuosisatojen saatossa vähitellen karttui lisää tietoa, myös käsitykset merten hirviöistä alkoivat muuttua järkipäisemmiksi. Suurista nisäkkäistä esimerkiksi Pohjoisen jäämeren rannikon mursut kuvattiin jo vuonna 1555 ruotsalaisen historioitsijan ja Uppsalan katolisen arkkipiispan Olaus Magnuksen *Historia de gentibus septentrionalibus* eli *Pohjoisten kansojen historia* -teoksessa. Mursuja pidettiin silloin erityisen vaarallisina eläiminä, jotka tappoivat ihmisen silmänräpäkässä, mutta 1800-luvulla mursut nähtiin jo tärkeinä rasvan lähteinä. Mursuja alettiin sitten tapaa joukoittain Jäämeren rannikoilla, minkä seurauksena mursujen kannat pieneivät nopeasti.

Meri on nähty aina valtavan suurena ja loputtomana, ja ehkä siksi myös meren antimia on haluttu hyödyntää mitään säästämättä. Latva huomauttaakin, että itse asiassa myös ihminen itse on toiminnut hirviömäisesti valtameriä

kohtaan saastuttamalla ja ylikalastamalla. Vasta nyt on havahdettu huomaamaan merten luonnon tuhoutuminen, vaikka esimerkiksi monien valaslajien harvinaistuminen ja kalakantojen ehtyminen on ollut jo kauan tiedossa. Saastuneiden ja hapettomien alueiden lisääntyminen varsinkin valtamerien rannikoilla on hyvin huolestuttavaa, puhumattakaan vuosikymmenten aikana meriin kertyneen muovijätteen suunnattomasta määrästä.

Hyvin luettavaa tietokirjallisuutta

Latva on erinomainen kirjoittaja, joka saa lukijansa kiinnostumaan ja seuraamaan välillä uskomattomilta vaikuttavista kertomuksista. Hänen sujuvasti etenevä tekstinsä on luonnonhistorian ja merentutkimuksen popularisointia parhaimmillaan. Alusta alkaen *Merihirviöt* on suunniteltu rinnakkaisteokseksi professori Anto Leikolan kirjoittamalle luonnon tutkimisen historiaa käsittelevälle teokselle *Norsusta nautilukseen – Löytöretkiä eläinkuvituksen historiaan* (John Nurminen Säätiö 2012).

E erityisen kiitoksen ansaitsee myös Olavi Hankimon pienimpiä yksityiskohtia myöten tarkasti huolittelema ulkoasu. Kirjassa on laaja tietosisältö, jota kauniisti aukeamille sijoitetut vanhat kuvituskuvat täydentävät. Vanhojen kirjojen painokuvat merten hirviöistä ja eläimistä kertovat todellakin paljon enemmän kuin tuhat sanaa aiempien vuosisatojen käsityksistä kaukaisista meristä ja niiden ennennäkemättömiä eläimistä.

Kuvien lähteet on luetteloitu kirjan viimeisillä sivuilla kuvaluettelossa. Kuvia on etsitty useista kirjastoista Euroopasta ja Pohjois-Amerikasta, suuri osa kuitenkin Kansalliskirjastosta ja Turun yliopiston kirjastosta sekä John Nurminen Säätiön ja Juha Nurminen kokoelmista. Teoksen kuvatoimittajina ovat toimineet merihistorioitsija Lauri Kaira ja merenkuluneuvos Juha Nurminen.

Hakemistoa tässä kirjassa ei ole, mutta yksityiskohtaista sisäl-

lysluetteloa silmäilemällä lukija voi löytää helposti merenneidot, merikäärmeet, valaat, mursut ja kaikki muutkin tämän teoksen tärkeät hakusanat.

Merihirviöt – merenneidosta mustekalaan ansaitsee ehdottomasti paljon huomiota. Se on mielenkiintoinen luettava tietoteos, sekä tekstiltään että kuvitukseltaan viimeiseen asti huoliteltu ja viimeistely kokonaisuus. En olisi mitenkään hämmästynyt, jos tämä teos löytyisi syksyllä vuoden 2019 Tieto-Finlandia-ehdokkaiden joukosta.

MATTIAS TOLVANEN

Kirjoittaja on biologi ja tietokirjailija.